

UOT 94 (479.24)

**ANTANTA ALİ ŞURASININ LONDON VƏ SAN-REMO
KONFRANSLARI: AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN
MARAQLARI VƏ MÖVQEYİ**

İSMAYIL MUSA

Bakı Dövlət Universiteti

ismayilmusa54@gmail.com

Məqalədə Antanta Ali Şurasının London və San-Remo konfransları qısaca dəyərləndirilir. Elmi tədqiqatda əsas diqqət AXC-nin həmin sessiyalarla bağlı maraqlarının və yürütdüyü diplomatiyanın təhlilinə yetirilir. Araşdırmada habelə konfransların Azərbaycan üçün nəticələri dəyərləndirilir və ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: Antanta Ali Şurası, London və San-Remo konfransları, Ə.Topçubaşı, Batum problemi, «türk məsələsi», «rus məsələsi», ermənilərin ərazi iddiaları

Rusiyanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı yaratdığı təhlükə onun Qərbin yardımına olan ehtiyacını xeyli artırmışdı. Müttəfiqlərin sərkərdə və siyasətçilərinin Qafqaza (Azərbaycana) hərbi yardım göstərilməsi məsələsinə fərqli baxışları durumu daha da ağırlaşdırırdı. Antantanın, ələlxüsus də, İngiltərənin: **a)** Sovetlərdən daha çox güzəştlər əldə etmək istəyi; **b)** Qızıl Ordunun təcavüzünü əngəlləmək üçün Qafqaza qoşun göndərilməsini bahalı və azsəmərəli sayması regiona hərbi yardım göstərilməsini mümkünsüz edirdi.

Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) Qərbdən yardım alınması, Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasına siyasi dəstək verilməsi və s. sahələrdə səylərini artırırırdı. Bu məqsədlə də AXC-nin Paris Sülh konfransındakı nümayəndəliyi Antanta Ali Şurasının London və San-Remo konfranslarına (sessiyalarına) qatıldı. Bu həm də “AXC-nin Kamal Türkiyəsi ilə sıx əlaqələr qurması və bunun Antantanın regiondakı mənafeyinə təhlükə yaratması”na dair erməni təbliğatının zərərsizləşdirilməsi zərurətindən irəli gəlirdi. Həmçinin sessiyalarda müzakirə edilən məsələlərin bu və ya digər dərəcədə Azərbaycanın maraq istəkləri ilə əlaqəsi vardı.

London sessiyasında (II-III.1920) araşdırılan “rus məsələsi” də Azərbaycanın mənafehləri ilə sıx bağlı idi. Konfransın “Rusiyada Müttəfiqlərin siyasəti” adlı sənəd (Memorandumu, 24.II.1920) bir çox tərəflərdən maraq doğurur (1, 496). Sessiyada (Memorandumda):

- müstəqilliyi yenidən tanınan dövlətlərə (o cümlədən də AXC-yə) Sovet Ru-

- siyası ilə dinc münasibətlər yaratmaq tövsiyə olunurdu;
- onunla müharibə şəraitində olanlarla hərbi əməliyyatlara son vermək məsləhət görülürdü;
 - bolşevik hökumətinin təcavüzü ilə üzləşən dövlətlərə hərtərəfli yardım vəd edilirdi.

Azərbaycanın Gürcüstanla birlikdə ingilis yardımında israrlı olması səbəbsiz deyildi. Çünki Qərbi dövlətləri sırasında yalnız İngiltərə Qafqaza yetərli yardım göstərə bilmək imkanlarına malik idi. Habelə Sovet Rusiyası ilə müəyyən (ticarət və s.) əlaqələr qurmağa çalışan Böyük Britaniya RSFSR ilə Qafqaz dövlətləri arasında vasitəçi ola bilərdi.

Ancaq əvvəldə qeyd edildiyi kimi, İngiltərənin bu məsələdə özəl maraqları var idi. Buna görə də yardım vədləri əslində bəyanat səciyyəsi daşıyırdı. Həm də o, ehtimal olunan yardımın həyata keçirilməsi hələ ki, çox çətin sayılan şərtlə bağlıydı: Qafqazda millətlərarası münafişələrə son qoyulması (İngiltərənin özünün bu sahədə vaxtı ilə göstərdiyi səylər də elə bir ciddi nəticə verməmişdi).

Azərbaycan hökuməti İngiltərənin yardım vədləri ilə əlaqədar da bəzi işləri gördü. Belə ki, Xarici İşlər nazirinin müavini M.Təkinski AXC-nin hərbi ehtiyaclarına dair məlumatları Müttəfiqlərin regiondakı Ali komissarlığına (O.Uordropa) çatdırdı. Azərbaycanın diplomatları (Gürcüstan və İrəvandakı səfirlər - F.Vəkilov və Ə.Haqverdiyev) Qafqazdakı millətlərarası münafişələrin tənzimlənməsinə dair Uordropun keçirdiyi müşavirəyə (Tiflis, 23.II.1920) qatıldılar (2,v.36). AXC-nin Paris Sülh konfransındakı təmsilçiləri gürcü nümayəndə heyəti ilə birlikdə L.Corca nota ilə (6.III.1920) müraciət etdilər; Notada onların dövlətlərinin Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasına İngiltərənin yardım göstərməsi və müvafiq danışıqlar üçün vasitəçilik etməsi xahiş olunurdu.

London sessiyasında “türk məsələsi” – Türkiyə ilə bağlanacaq sülh müqaviləsi də müzakirə edildi. Konfrans ərəfəsində və onun gedişində ortaya çıxan məsələlər, səsləndirilən müəyyən mülahizə və təkliflər AXC-nin maraqları ilə də bağlı idi.

1-cisi, Müttəfiq dövlətlər “türk məsələsi”nin həllinə fərqli yanaşsalar da, bu kontekstdə Ermənistanın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi üzərində də düşündülər. **2-cisi**, bundan faydalanmağa çalışan ermənilər Türkiyənin şərq vilayətlərinin və bütün Trabzon mahalının onlara verilməsində israr edirdilər. **3-cüsü**, Antanta dövlətləri Xarici İşlər nazirlərinin London müşavirəsi Ərzurumun Ermənistanına verilməsi və onun dənizə çıxışının təminatı təklifini irəli sürmüşdü. Lakin ingilis-fransız bloku ilə ABŞ arasında ziddiyyətlərin dərinləşməsi və başqa səbəblərə görə Qafqaz respublikalarının sərhədləri məsələsinin müzakirəsi növbəti danışıqlara (San-Remo konfransına) qədər təxirə salındı.

London konfransının gündəliyində özünə yer alan Batum məsələsi də Azərbaycanı çox maraqlandırırırdı. Buna görə də həmin problemə dair mübahisələr və təkliflər AXC-nin diqqətindən əsla kənar qala bilməzdi. Müzakirələrdə Batum məsələsinin həlli variantları ilə əlaqədar aşağıdakı layihələr nə-

zərdən keçirildi:

- Batumun Gürcüstana birləşdirilməsi və Qafqazın digər iki dövlətinin də saziş əsasında həmin limandan azad istifadə etmələrinin təmin olunması (Gürcüstan Respublikasının təklifi);
- vilayətin üç yerə bölünməsi, onun bir hissəsinin Ermənistana, digərinin Gürcüstana verilməsi, Batum şəhərinin isə mənafevi olan bütün dövlətlərin istifadə edə (Millətlər Cəmiyyətinin nəzarəti ilə) biləcəyi azad şəhərə çevrilməsi (Müttəfiqlərin layihəsi);
- Azərbaycanın Qərb bazarlarına yeganə çıxışının (dəniz yolunun) təmin edilməsi (AXC-nin mövqeyi).

Tərəflərin məsələyə dair fərqli baxışları (təklifləri) onun həlli ilə bağlı ortaq mövqeyə gəlinməsinə imkan vermədi. Gürcülər Müttəfiqlərin variantı ilə əsla razılaşmadılar. Azərbaycan nümayəndəliyi Batuma qarşı iddia qaldırsa da gürcüləri dəstəklədi. Onların birgə mövqeyi Batumun parçalanmasını istisna edirdi. Qarşılıqlı razılaşma: **a)** Batum vilayətinin (həm də şəhərinin) Gürcüstana birləşdirilməsini; **b)** Azərbaycanın Batuma dair maraqlarını Gürcüstanın tam təmin etməsini nəzərdə tuturdu.

Lakin erməni nümayəndələrinin və Antanta dairələrinin Qars məsələsi ilə əlaqədar yaratdıqları mübahisə Batum probleminin həllini əngəllədi. AXC təmsilçiliyi Qarsın Türkiyədən alınacağı təqdirdə Gürcüstana qatılmasını məsləhət gördü. Habelə Gürcüstanın da bunu Antantanın Ali Şurasından tələb etməsini istədi. Əks halda Batumla bağlı müraciəti imzalamayacağını bildirdi. Gürcülər isə bu şərtlə razılaşmadılar. Ermənilərin Azərbaycana qarşı irəli sürdükleri saxta ittihamlar da (onun guya Türkiyə ilə gizli hərbi saziş bağlaması və s.) tərəflər arasındakı diplomatik qarşıdurmanı dərinləşdirdi.

Paris Sülh konfransında və Antanta Ali Şurasının London sessiyasında həllini tapmayan (Azərbaycanı da maraqlandıran) məsələlərin müzakirəsi müxtəlif toplantılarda davam etdirildi. Bu məqsədlə də Ali Şuranın San-Remo konfransının (sessiyasının) keçirilməsi qərara alındı. Lakin Güney Qafqaz dövlətlərinin həlli yarımçıq qalan məsələlərə kəskin fərqli yanaşmaları ciddi problemlər yaradırdı.

Buna görə də Müttəfiqlərin təmsilçiləri onların Sülh nümayəndəlikləri ilə konfransönu müşavirə - ilkin müzakirələr (Paris: 13, 15-16.IV. 1920) keçirdilər. Müzakirələrdə qarşıdakı konfransın nəticələrinə təsir göstərə biləcək mülahizələr (təkliflər) söyləndi.

a) İngiltərə XİN-i təmsilçisinin fikrincə:

- Transqafqaz respublikalarının heç bir gələcəyi yoxdu, çünki onlar vəziyyətin düzəldilməsi üçün lazım olan həmrəyliyə qadir deyildilər;
- onlar arasında mübahisələrin həll edilməməsi Müttəfiqlərin regiona silah yardımını əngəlləyirdi;
- göndəriləcək silahın qarşılıqlı çəkişmələrə xidmət etməsindən ehtiyat olunurdu.

b) Ə.Topçubaşıya görə:

- Versal sülh müqaviləsinin 89-cu paraqrafına müvafiq olaraq Azərbaycana Batum limanı ilə dənizə çıxış imkanı (yolu) verilməliydi (3, v.35);
- mübahisəli ərazilərə Güney Qafqaz dövlətləri tərəfindən birgə nəzarət olunmalı idi.

Əlimərdan bəyin ikinci təklifi onun hələ Londonda İngiltərə XİN-ə verdiyi Memorandumda da əksini tapmışdı. Təəssüflər olsun ki, İngiltərə təmsilçisi tərəfindən Parisdəki 13 aprel müşavirəsində “yüksək dövlət adamına layiq ideya” kimi dəyərləndirilən həmin fikir erməni və gürcü nümayəndəliklərinin etirazları ilə qarşılaşdı. Ermənilər həm də AXC-nin Batuma iddiasını rədd etdilər. Gürcülər isə əvvəlki mövqelərini təkrarladılar: Batum şəriksiz onlara çatır və qonşu respublikaların limandan istifadə hüququ tanınır.

Bu kimi fikir ayrılıqları (diplomatik toqquşma) San-Remo konfransının (İtaliya, 19-26.IV.1920) keçirilməsini əngəlləmədi. Avropa dövlətlərinə hələ ki diplomatik heyətlər göndərilmədiyindən Azərbaycan San-Remo konfransında Parisdəki Sülh nümayəndəliyi ilə təmsil olundu. Konfransın gündəliyindəki aşağıdakı məsələlər AXC üçün də əhəmiyyət kəsb edirdi: **a)** neft məsələsi; **b)** Qafqaz dövlətləri arasındakı sərhədlər; **c)** Batum məsələsi; **ç)** rus məsələsi və Transqafqaz respublikalarına yardım; **d)** Türkiyə ilə sülh müqaviləsinin ilkin layihəsi və onun Ermənistanla sərhədləri (4, 210).

Konfransdakı kəskin diplomatik qarşıdurmanı və onun yekunlarını qısaca belə dəyərləndirmək olar:

1. “Böyük Ermənistan” uğrunda israrlı cəhdlər Qafqaz dövlətləri arasındakı sərhəd mübahisələrinin həllini yenə də mümkünsüz etdi. Ancaq Müttəfiqlərin liderlərinin (L.Corc, F.Nitti, A.Mileran və b.) bu dəfə tutduqları obyektiv mövqelər (5, 438; 1,514) ermənilərin iddialarının gerçəkləşməsinə imkan vermədi.

2. Batum məsələsi ilə əlaqədar gərgin mübahisələr getdi və önəmli qərar qəbul olundu. Belə ki, ermənilər Batum limanının bir hissəsinin onlara verilməsini tələb etdilər. Lord Kerzon onları dəstəklədi. Gürcü tərəfi heç bir güzəştə getmədi və yerli əhalinin istəyi ilə hesablaşılmasını vacib saydı. Ə.Topçubaşı Batumun yerli müsəlman əhalisinin marağı və arzusunun nəzərə alınmasını bildirdi. Nəticədə Müttəfiqlər Batumu azad şəhər (liman) elan etdilər. AXC-nin Batum limanından sərbəst surətdə istifadə hüququ tanındı.

3. Müttəfiqlər Qafqaz dövlətlərinə yardım göstərilməsinin mümkünlüyünü onlar arasında möhkəm sülh və həmrəyliyin yaradılması ilə bağladılar (6, v.88).

Region xalqları arasındakı, həlli mümkün olan, münaqişələrin tənzimlənməməsi San-Remo konfransının Qafqaz respublikaları qarşısında açılış perspektivləri heçə endirdi. Konfransda neft məsələsinin müzakirəsi və region millətlərinin birliyinə nail olunması Qafqazın problemlərinə yenidən baxılmasını və artıq de-fakto tanınan respublikalara yardım göstərilməsini mümkün edirdi. Bunun ardınca onların Millətlər Cəmiyyətinə qəbulu və beləliklə də beynəlxalq münasibətlər sisteminə daha yaxından qoşulması labüd olurdu. Buna Sovet Rusiyasının hələ ki ikili (tərəddüdü) görünən durumu da şərait

yaradırdı.

Qafqaz xalqlarının birliyi regionun Rusiya tərəfindən yenidən işğalını önləyən əsas amillərdən idi. Lakin bu birlik alınmadı. Transqafqaz dövlətlərindən Rusiyanın yenidən işğalına ilk hədəf seçiləni isə Azərbaycan oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Гасанлы Дж. Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920). М.: Флинта: Наука, 2010, 576 с.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): f.276, siy.9, iş 1.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): f.28, siy.1, iş 42.
4. Musa İ.M. Azərbaycanın xarici siyasəti. 3 cildə, I cild, 5-ci nəşri. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011, 312 s.
5. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах, т.2, М.: 1957, 478 с.
6. ADDA: f.970, siy.1, iş 157.

ИНТЕРЕСЫ И ПОЗИЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ НА КОНФЕРЕНЦИЯХ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА АНТАНТЫ В ЛОНДОНЕ И САН-РЕМО

И.М.МУСА

РЕЗЮМЕ

В статье коротко характеризуются конференции Верховного Совета Антанты в Лондоне и Сан-Ремо. Основное внимание в ней уделяется анализу вопросов, связанных с интересами и дипломатией Азербайджанской Демократической Республики на этих сессиях. В исследовании также оцениваются и обобщаются результаты данных конференций для Азербайджана.

Ключевые слова: Верховный Совет Антанты, конференции в Лондоне и Сан-Ремо, А.Топчубашы, Батумская проблема, «тюркский вопрос», «русский вопрос», армянские притязания.

THE SUPREME COUNCIL OF THE ANTANTA OF THE LONDON AND SAN REMO CONFERENCES: INTERESTS AND POSITION OF AZERBAIJAN PEOPLES' REPUBLIC

ISMAYIL MUSA

SUMMARY

The Supreme Council of the ANTANTA of the London and San Remo Conferences is briefly evaluated in the article. Basic attention is given to the interests and analysis of diplomacy of the Azerbaijan Democratic Republic within sessions. The outcomes of the conferences for Azerbaijan are evaluated and summarized in the article.

Key words: Supreme Council of the ANTANTA, The London and San Remo Conferences, A.Topchubashi, The problem of Batum, "Turkish issue", "Russian issue", Armenian claims